

Aidə Sadıqova
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
 AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

asadihbeyli@hotmail.com

AZƏRBAYCAN XALÇA SƏNƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MİLLİ SƏNƏTŞÜNASLIQ MƏKTƏBİNİN ROLU

Xülasə. Xalça sənəti haqlı olaraq Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənətinin incisi sayılır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şərq xalçaları haqqında məlumat verən görkəmli Qərb sənətşünaslarının məqalələri və monoqrafiyaları meydana çıxdı. Xarici və sovet tədqiqatçılarının Şərq ölkələrində xalça sənəti tarixinə həsr olunmuş bütün sonrakı ədəbiyyatları Azərbaycan xalçalarına çox az diqqət yetirir və səthi məlumat xarakterlidir. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun yaradılması Azərbaycanda xalçaçılığın elmi tədqiqat prosesinə öz töhfəsini verdi və bu proses Azərbaycanda xalçaçılığın tarixi və inkişafının öyrənilməsinə elmi yanaşmanın banisi Lətif Kərimovun adı ilə bağlıdır. N. Abdullayeva, A. Əliyeva, K. Əliyeva, C. Müciri, R. Tağıyeva və başqaları kimi sənətşünaslar xalça sənətinin öyrənilməsində böyük rol oynamışlar.

Acar sözlər: xalçaçılıq, dekorativ-tətbiqi sənət, sənətşünaslıq, sənətşünas alimlər, süjetli xalçalar.

Çoxəsrlik ənənələri olan xalçaçılıq sənəti haqlı olaraq "Azərbaycan dekorativ-tətbiqi incəsənətinin incisi" hesab olunur.

Öncə əhalinin təsərrüfat ehtiyaclarının ödənilməsi üçün meydana çıxmış xalçaçılıq sənəti sonralar geniş surətdə inkişaf etmiş və xalqın mənəvi həyatı ilə sıx bağlı olan daha maraqlı bədii yaradıcılıq sahələrindən biri kimi əhalinin məişətində kök salmışdır.

Sənətşünas Nəcibə Abdullayevanın monoqrafiyasında qeyd olunduğu kimi, "Şərq xalqlarının bədii mədəniyyətinə artmış maraqla bağlı olaraq XIX əsrin ortalarından etibarən Avropa ölkələrində xalçaçılıq sənətini öyrənməyə, tədqiq etməyə başladılar. XIX əsrin sonunda – XX əsrin əvvəllərində görkəmli sənətşünasların və şərqşünasların məqalələri və monoqrafiyaları nəşr olundu. Lesinqin, Karabaçekin, Riqlin, Noyqebauerin, Orendinin, Bodenin, Künelin, Martinin, Hazenbalqın və başqalarının Şərq xalçaları haqqında məlumatlar verən əsərləri bu sırada diqqəti xüsusilə cəlb edirdi.

Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz Avropa müəllifləri həmin incəsənət nümunələrini yaratmış Şərq xalqlarının tarixini pis bildirdilər, xalça məmulatı istehsalının səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə çox səthi tanış idilər, üstəlik təsadüfən aşkar olunmuş xalçaları təsvir edirdilər.... Əcnəbi və sovet tədqiqatçılarının Şərq ölkələrinin xalça sənəti tarixinə həsr olunmuş bütün sonrakı elmi ədəbiyyatında Azərbaycan xalçalarına çox az diqqət yetirilir, tez-tez onlar İran, Türkiyə, Dağıstan və digər ölkələrin xalçaları ilə qarşıdırılır" [2, s. 4].

Həmin dövrün Azərbaycan xalçaçılığı üzrə materialların tədqiqi gedişində K.Xatisov, Y.Zedgenidze, Y.M.Kara-Murza, V.M.Zummer, S.Tülyayev, M.D.İsayev, N.N.Sobolev kimi müəlliflərin məqalələri ilə üzləşirik. Həmin məqalələr Azərbaycan xalçası fenomeninin dərin bədii-estetik, dünyagörüşü, texniki cəhətdən anlaşılması, dərk olunması baxımından səthi-informativ səciyyə daşıyır.

"1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılması ölkənin bütün elm sahələrinin təşəkkülündə və inki-

şafında taleyüklü bir hadisə oldu. Həmin hadisə Azərbaycan sənətsünaslarının elmi fəaliyyətinə də əhəmiyyətli təkan verdi. Çünki o zaman Azərbaycan SSR EA-nın strukturunda Azərbaycan İncəsənəti Tarixi İnstitutu da (o zaman İnstitut belə adlanırdı) öz fəaliyyətinə başlamışdı. Beləliklə, Azərbaycan sənətsünaslığı möhkəm elmi təməl əldə etmişdi, bu təməl üzərində sürətli təşəkkül və inkişaf yoluna çıxmışdı" [1].

Bu dövrdən başlayaraq incəsənətin sahələrindən biri olan dekorativ sənət "Dekorativ-tətbiqi sənət" laboratoriyasında öyrənilərək tədqiq edilib. Görkəmli Azərbaycan sənətsünası Lətif Kərimov da öz elmi fəaliyyətini məhz bu laboratoriyada inkişaf etdirmişdir. Onu da qeyd edək ki, Lətif Kərimovun xalçaçılıq üzrə mütəxəssis kimi "1930-cu ildən xalça sənəti üzrə səmərəli, intensiv fəaliyyəti, yarım əsr ərzində "Azərxalça" Birliyində bədii-texniki rəhbər və istehsal üzrə təlimatçı olması, bir çox texnoloji yenilikləri xalça istehsalına tətbiq etməsi, xalçaçılıq dəzgahlarına bir sıra səmərəli əlavələr etməsi, instinktiv rəsmlər çəkməsi, texniki rəsmlərin xalçalara köçürülməsi prosesini səmərələşdirməsi" [3] onun EA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutuna dəvət edilməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, 1951-ci ildə Lətif Kərimovu həmin laboratoriyanın rəhbəri təyin etdilər. Lətif Kərimov xalçaçılıq üzrə o qədər orijinal işlər görmüş və bu sahəyə o qədər yeniliklər tətbiq etmişdir ki, onu haqlı olaraq xalça və ornament incəsənəti məktəbinin banisi adlandırmaq olar.

Onun elmi fəaliyyəti bizə söyləməyə əsas verir ki, Lətif Kərimov şübhəsiz, Azərbaycanda xalça elminin banisidir.

"Azərbaycan xalçası" adlı sanballı, fundamental əsər Lətif Kərimovun Azərbaycan xalçaçılığı sahəsindəki genişmiqyaslı araşdırmalarının nəticəsidir. Fikrimizcə, həmin əsərin I cildini "Azərbaycan xalçaçılığının əlifbası" adlandırmaq olar. "Lətif Kərimovun bu əsəri qocaman xalq sənətkarı, xalça sənətinin bütün incəliklərinə dərinlənən yiyələnən ornamentçi rəssamın uzun illər

boyu apardığı elmi-tədqiqat işi və zəngin təcrübəsinin bəhrəsidir. Əsər giriş məqaləsi və Azərbaycan xalça növlərinin klassifikasiyası, istehsal məntəqələrinə görə bölüşdürülməsi, onların bədii və texniki xüsusiyyətlərinin təsvirinə həsr edilmiş fəsillərdən ibarətdir. Müəllif bu əsərində özünün xalq tətbiqi-dekorativ incəsənətinin müxtəlif sahələrində göstərdiyi praktiki fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun dekorativ-tətbiqi incəsənət emalatxanasında apardığı tədqiqat işləri nəticəsində sistemləşdirib ümümləşdirdiyi çoxlu yeni məlumatları elm aləminə təqdim edir" [4].

1983-cü ildə L.Kərimovun "Azərbaycan xalçası" kitabının sonrakı iki cildi nəşr edildi. 1984-cü ildə görkəmli alim yeni açılmış "Xalçaçılıq sənəti" şöbəsinin müdiri təyin olundu.

Şübhə yoxdur ki, hal-hazırda Lətif Kərimovun 3 cildlik fundamental "Azərbaycan xalçaçılıq sənəti" əsəri Azərbaycan xalçalarının tarixi, bədii və texnoloji xüsusiyyətlərinin, bənzərsizliyinin öyrənilməsi üçün əvəzedilməz mənbə olaraq qalır.

Azərbaycan EA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda, Lətif Kərimovla birgə eyni şöbədə çalışmış bir çox sənətsünas alimlər milli xalçaçılıq sənətinin tədqiqinə öz töhfələrini vermişlər. Nəcibə Abdullayeva bu alimlərdən biridir. O, Azərbaycan xalçaçılıq sənəti sahəsindəki çoxillik araşdırmalarının nəticələrini 1971-ci ildə işıq üzü görmüş «Azərbaycan xalçaçılıq sənəti» monoqrafiyasında təqdim etmişdir. Həmin monoqrafiya bütövlükdə 1920–1960-cı illərdə Azərbaycan SSR-də xalçaçılıq sənətinin inkişafının tədqiqinə həsr edilmişdir. N.Abdullayeva bəzi ornament və süjetli xalçaların bədii və texnoloji xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş, səciyyələndirmiş, rəssamların və xalça ustalarının birgə fəaliyyətinin nəticələrini ümümləşdirmiş, respublikada xalçaçılığın inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərini göstərmiş, bu mərhələlərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Kübra Əliyevanın elmi fəaliyyətinin erkən mərhələsi xovsuz xalçalarının tədqiqi ilə bağlı olmuşdur. Onun "Azərbaycanın xovsuz xalçaları" adlı monoqrafiyası (1988) məhz bu tədqiqat işinin nəticəsidir. Əsərdə xovsuz xalçalar üçün səciyyəvi olan dekorativ və texnoloji xüsusiyyətlər nəzərdən keçirilir. Azərbaycan xalçalarının tipologizasiyasından bəhs edərəkən müəllif ilk dəfə olaraq «xalça məktəbi» anlayışından istifadə etmiş, habelə bu termini elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. K.Əliyevanın elmi fəaliyyətinin növbəti və maraqlı mərhələsi Təbriz xalçaçılıq məktəbi tarixinin (xüsusilə XVI–XVII əsrlər tarixinin) tədqiqi ilə bağlıdır. Kübra Əliyeva sübut etmişdir ki, üslubi cəhətdən Təbriz xalçaları prioritet mövqedə olmuş, Təbriz xalça rəsmləri Yaxın və Orta Şərqlə ölkələrinin xalça sənətinə mühüm təsir göstərmişdir.

R.Tağıyevanın monoqrafiyası süjetli xalçaların ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təkamülü və inkişafı tarixinə həsr edilmişdir. Həmin monoqrafiyada süjetli xalçaların inkişafının başlıca meyilləri, onların əsas bədii xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Süjet motivləri, ornamentalistikada bu motivlərin şərh, izahı xalqın həyat tərz, məişəti ilə, sosial-tarixi proseslərlə sıx bağlıdır. Bu isə Azərbaycan xalqının qədim tarixinin və mədəniyyətinin, bütövlükdə bəşəriyyətin bədii inkişafının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş bu mədəniyyətin bədii təkamül mərhələlərinin öyrənilməsi üçün zəngin material verir. Anaxanım Əliyeva Azərbaycan xalçaçılığı ilə bağlı olan elmi araşdırmalarının nəticələrini "XIX əsrdə – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın xovlu xalçaları" və "Naxçıvan xalçaları" adlı kitablarında təqdim etmişdir. Rasim Əfəndiyev Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət sahələrinin tarixinə həsr olunmuş bir çox monoqrafiyalarında xalça sənətinin inkişaf tarixinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun "Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində" adlı kitabı (1980) və Lətif Kərimovun "Azərbaycan xalçaları Londonun Viktoriya və Albert muzeyində" (1983) adlı kitabı geniş oxucu

kütləsi və sənətsünaslar üçün maraqlı informativ mənbələrdir. A.Sadıqovanın «XX əsrin II yarısında Azərbaycan xalça sənəti» adlı monoqrafiyasında xalça üzrə əsas peşəkar rəssamların yaradıcılığı işıqlandırılmış, ötmüş əsrin bir neçə onilliyində Azərbaycan xalça sənətində ənənə və novatorluq problemləri qoyulmuş və həll edilmişdir. XXI əsrin ilk onilliklərində Vidadi Muradovun Azərbaycanın ayrı-ayrı xalçaçılıq bölgələrinə həsr olunmuş kitabları nəşr olunmuşdur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan xalça sənətinin, xalçalarının tədqiqi geniş mənbə bazasına əsaslanır. Bu bazaya eneolit dövründən başlayaraq arxeoloji abidələrdən aşkar edilmiş məlumatlar, antik dövrün və orta əsrlərin müəlliflərinin məlumatları (o cümlədən səyyah məlumatları), epigrafiya abidələr, folklor nümunələri, klassik ədəbiyyat faktları, miniatür rəssamlığı nümunələri, Avropa rəssamlarının əsərləri, tarixi sənədlər.

Milli xalça sənətinin öyrənilməsi, tədqiqi sahəsində Azərbaycan sənətsünaslarının qarşısında hələ də öz həllini tapmamış problemlər durur. Həll olunmamış problemlərdən biri də xalça ornamentlərinin və süjetlərinin semantik mənasının hələ də kifayət dərəcədə öyrənilməməsi ilə bağlıdır. Bu, əcdadlarımızın mənəvi dünyasını əks etdirən, bizə miras qoyduğu, lakin aşkar olunmamış, bizim üçün hələ də qizli qalan gözəl, möhtəşəm xalçaçılıq sənətidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. Buklet. – Bakı, 2014.
2. Абдуллаева Н. А. Ковровое искусство Азербайджана. – Баку: ЭЛМ, 1971.
3. Выставка произведений народного художника Азербайджанской ССР, лауреата Государственной премии СССР Лятифа Керимова. Баку, «Коммунист», 1977.
4. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Том I. - Баку-Ленинград, 1961.

Aida Sadiqova

The role of the national school of art history in the study of Azerbaijani carpet art

Carpet art is rightfully considered the pearl of Azerbaijan's decorative and applied arts. In the late 19th and early 20th centuries, articles and monographs by prominent Western art critics appeared, providing information on oriental carpets. All the later literature of foreign and Soviet researchers devoted to the history of carpet art in the countries of the East pays very little attention to Azerbaijani carpets and is superficially informative. The establishment of the Institute of Architecture and Art of the Academy of Sciences of Azerbaijan in 1945 contributed to the process of scientific study of carpet weaving in Azerbaijan and this process is associated with the name of Latif Kerimov, the founder of the scientific approach to the study of the history and development of carpet weaving in Azerbaijan. Such art critics as N. Abdullaeva, A. Alieva, K. Alieva, J. Mujiri, R. Tagiyeva and many others have played a prominent role in the study of carpet art.

Key words: carpet weaving, arts and crafts, art history, art scientists, subject carpets.

Аида Садыгова

Роль национальной школы искусствоведения в исследовании азербайджанского коврового искусства

Жемчужиной декоративно-прикладного искусства Азербайджана по праву считается ковровое искусство. В конце XIX и начале XX века появились статьи и монографии видных западных искусствоведов, дающие сведения о восточных коврах. Вся позднейшая литература зарубежных и

советских исследователей®, посвященная истории коврового искусства стран Востока, уделяет очень мало внимания азербайджанским коврам и носит поверхностно-информативный характер. Создание Института архитектуры и искусства Академии Наук Азербайджана в 1945 году способствовало процессу научного изучения ковроткачества Азербайджана и связан этот процесс с именем Лятифа Керимова – основоположника научного подхода исследования истории и развития ковроткачества в Азербайджане. Видную роль в исследованиях коврового искусства сыграли такие искусствоведы, как Н.Абдуллаева, А.Алиева, К.Алиева, Дж.Муджири, Р.Татиева и многие другие.

Ключевые слова: ковроткачество, декоративно-прикладное искусство, искусствоведение, ученые-искусствоведы, сюжетные ковры.